

Sławomir Sztobryn

Akademia Techniczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej
Wydział Humanistyczno-Społeczny

Polska XX-wieczna recepcja pedagogiki Jana Amosa Komeńskiego

Polish 20th century reception of pedagogy of Jan Amos Comenius

Streszczenie

Początki recepcji pedagogiki Komeńskiego sięgają drugiej połowy XVII wieku. Właściwa, naukowa recepcja rozpoczęła się w XIX wieku i w tym czasie zainteresowanie dominującą dotąd problematyką, czyli podręcznikami Komeńskiego, zmalało, a wzrosło w odniesieniu do jego myśli pedagogicznej. W Polsce powojennej najsilniej badania nad jego doktryną rozwijane były w Polskiej Akademii Nauk, a wraz ze zmianą systemu do głosu doszły także inne ośrodki badawcze – szczególnie środowisko siedleckie oraz leszczyńskie. Polska recepcja pedagogiki Komeńskiego jest bardzo rozbudowana, wielowątkowa, oparta na analizie źródeł oraz publikacji bibliograficznych.

Słowa kluczowe: pedagogika, historia myśli pedagogicznej, Komeński

Abstract

The origins of Comenius pedagogy date back to the second half of the 17th century. The right scientific reception started in the 19th century and at that time the interest in the predominant problem – the textbooks of Comenius – declined and increased with respect to his pedagogical thought. In post-war Poland the most profound researches on his doctrine were developed at the Polish Academy of Sciences and with the change of the system other research centers – especially the region of Siedlce and Leszno – came together. Reception of Comenius pedagogy in Poland is very complex, multithreaded, based on analysis of sources and publications of bibliography.

Keywords: pedagogy, history of pedagogical thought, Comenius

W obecnym opracowaniu przyjąłem jako zasadę zawężenie badania do metahistorycznych analiz poświęconych XX-wiecznej (i pierwszych dekad XXI wieku), polskojęzycznej recepcji spuścizny Jana Amosa Komeńskiego zorientowanej na problematykę pedagogiczną¹. Musimy jednak zdawać sobie sprawę z tego, że badania nad spuścizną Komeńskiego były podejmowane z perspektywy wielu dyscyplin naukowych, m.in. były to badania z zakresu historii: historii kul-

¹ Na wybitne walory koncepcji pedagogicznej w ramach całokształtu twórczości Komeńskiego zwracają uwagę zarówno czescy, jak i polscy historycy. Por. T. Bieńkowski rec., D. Čapková, *Některé základní principy pedagogického myšlení J.A. Komenského. Rozpravy Československé Akademie Věd. Rada Společenských Věd, Praha 1977*, [w:] „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1979, nr 22, s. 188.

i potwierdza opinię Bečkovvej A. Brückner, który zwracał uwagę na wielką popularność podręczników Komeńskiego wśród XVIII-wiecznych pijarów⁷.

Rozwój recepcji myśli J.A. Komeńskiego był w jakimś stopniu związany w Polsce z rozwojem subdyscypliny pedagogicznej, jaką była historia wychowania. Przed stu laty, gdy kształtowały się jej zręby, dominowali uczeni o innych specjalnościach niż pedagogika, byli to głównie filolodzy i historycy. W okresie powojennym dołączyli do nich także filozofowie, a obok nich pedagodzy. Sądzę, że można przyjąć, iż kierunki recepcji miały związek z merytorycznym przygotowaniem środowiska historyków wychowania⁸.

Jedną z pierwszych powojennych prac komeniologicznych była rozprawa Ł. Kurdybachy⁹. Była to jeszcze bardzo ogólna charakterystyka badań nad ideami i życiem Komeńskiego, oparta na bardzo wąskiej podstawie źródłowej – kilka prac czeskich i zaledwie dwie polskie (Danysz, Alt) – i z pewnością nie wyczerpuje dorobku komeniologicznego z okresów wcześniejszych. Przygotowała jednak grunt pod późniejsze i bardziej systematyczne opracowania recepcji. Przykładem może być podsumowanie prac Komitetu Słowianoznawstwa PAN opracowane i opublikowane przez Jerzego Ślizińskiego¹⁰. W następnym dziesięcioleciu mamy już kilka opracowań tego typu¹¹. Pracą, która ma również recepcyjny charakter, jest wydana w 1980 roku w ramach Monografii z Dziejów Oświaty (t. 24) książka T. Bieńkowskiego zatytułowana *Komeński w nauce i tradycji*¹². Znajdziemy w niej, w studium zatytułowanym *Z historii tradycji Komeńskiego w Polsce*, recepcję jego książek od momentu ich pierwszych publikacji. Autor monografii odwoływał się tam do krytyki podręcznika *Janua* formułowanej przez J. Pastoriusa, H. Schaeve, J. Jonstona. Tym trzem humanistom kilka lat przed Bieńkowskim poświęcił swą

⁷ Należy dodać, że Brückner nie cenił zbyt wysoko ani wartości dydaktycznych „komeńszczy”, ani oryginalności tych książek, zarzucając im jednostronność. Por. A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, Kraków 1930, s. 526. Cytuję za reprintem z 1991 roku.

⁸ Teza ta, oparta na badaniach recepcji doktryn i myśli pedagogicznej, wymaga w odniesieniu do Komeńskiego bardziej szczegółowych badań.

⁹ Ł. Kurdybacha, *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957. Praca ta została powtórnie przywołana w: Ł. Kurdybacha, *Pisma wybrane*, t. 2, Warszawa 1976, ale miała też mutację czeską – *Působení Jana Amose Komenského v Polsku*, Praha 1960. W innej pracy tego autora – *Z dziejów pedagogiki ariarńskiej*, Warszawa 1958 – Komeński został omówiony w kontekście zainteresowania Pastoriusa jego *Wielką dydaktyką*. Przytaczam za: Ł. Kurdybacha, *Pisma wybrane*, t. 2, Warszawa 1976, s. 299-319. Arianami zajmował się także L. Chmaj, który w rozprawie *Komeński a bracia polscy*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1958, t. 3 dowodził wręcz fanatycznej awersji Komeńskiego do arian (s. 133-156). Inna praca Chmaja w całości poświęcona Komeńskiemu nosiła tytuł *Jan Amos Komeński – pedagog demokracji*, „Pamiętnik Słowiański” 1958, s. 3-18.

¹⁰ J. Śliziński, *Z wyników ostatnich badań komeniologicznych*, „Sprawozdanie z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych” 1962, s. 66-73.

¹¹ K. Mrozowska, J. Dybiec, *Jan Amos Komeński w Polsce. Działalność – recepcja – przegląd badań*, „Roczniki Komisji Nauk Pedagogicznych” 1974, s. 71-108; K. Kubik, *Badania komeniologiczne w Polsce w okresie 30-lecia PRL*, [w:] *Jan Amos Komenský a Polsko*, Praha 1975, s. 139-155; J. Śliziński, *Jan Amos Komenský en Pologne*, „Acta Comeniana” 1972, s. 277-281; tenże, *Recepcja Jana Amosa Komeńskiego w Polsce po drugiej wojnie światowej*, [w:] https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/120774/SpisyFF_176-1971-1_28.pdf?sequence=1. Ta praca, opublikowana w Internecie, obejmuje lata 1945-1969.

¹² T. Bieńkowski, *Komeński w nauce i tradycji*, Wrocław 1980.

pracę K. Kubik, widząc w nich protagonistów Komeńskiego¹³. Wielkie zasługi dla badania recepcji Jana Amosa Komeńskiego mieli uczeni związani z PAN i współpracujący z nimi naukowcy czescy. Do sztabdarowych prac w tym zakresie należy opracowanie T. Bieńkowskiego (i współpracujących z nim M. Bečkovéj i D. Čapkovéj), którego poszczególne rozdziały prezentują recepcję XVII-wieczną, XVIII-wieczną oraz XIX- i XX-wieczną¹⁴. Bieńkowski podejmował tematykę komeniologiczną zarówno w kontekście organizowanych w kraju i za granicą konferencji poświęconych spuściznie wielkiego Morawianina, jak i syntetycznie w kilku opracowaniach. W recepcji Komeńskiego mamy w związku z tym kilka typów narracji – są to przede wszystkim rozprawy analityczne i syntetyczne, nieliczne przekłady nieznanymi w języku polskim tekstów, recenzje prac komeniologów (głównie czeskich) oraz materiały pokonferencyjne i retrogresywne analizy recepcji. Każdą z tych wątków wymagałby osobnej rozprawy krytycznej.

Przekłady tekstów Komeńskiego stanowią jeden z elementów badań związanych z recepcją jego spuścizny. Najwcześniejszą dwudziestowieczną publikacją jest *Labirynt świata i raj serca*¹⁵, której to pracy współcześnie została poświęcona analiza A. Spyry¹⁶. W 1957 r. został wydany przekład Janiny Irminy Lichońskiej – *Mowa o książkach czyli O sprawnym posługiwaniu się tym najprzedniejszym instrumentem kształcenia umysłów*¹⁷. Do tej samej grupy, opracowań tekstów źródłowych, należy artykuł Krystyny Remerowej *O człowieku użytkowniku tego świata*¹⁸. Jak bardzo Komeński jest postacią znaczącą w polskiej kulturze pedagogicznej świadczy m.in. wyeksponowanie jego prac w znaczącej serii wydawniczej, mianowicie w „Bibliotece Klasyków Pedagogiki. Pisarze Obcy”. Jako jedyny autor w tej serii został on trzykrotnie uhonorowany publikacją swoich dzieł – w 1956 r. została wydana *Wielka dydaktyka*¹⁹, w 1964 r. miała miejsce

¹³ K. Kubik, *Wpływ Jana Amosa Komeńskiego na wykształcenie się koncepcji dydaktyczno-wychowawczych na Pomorzu Gdańskim w XVII wieku*, [w:] L. Leja, *Jan Amos Komeński a problemy współczesnej pedagogiki*, Poznań 1974.

¹⁴ M. Bečková, T. Bieńkowski, D. Čapková, *Znajomość dzieł Jana Amosa Komeńskiego na ziemiach czeskich, słowackich i polskich od połowy XVII wieku do czasów obecnych*, Warszawa 1991.

¹⁵ J.A. Komeński, *Labirynt świata i raj serca*, Cieszyn 1914.

¹⁶ A. Spyra, *Przestrzeń naturalna i przestrzeń sztuczna w „Labiryncie świata i raju serca” Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] http://estetykaikrytyka.pl/art/11/11_spyra.pdf.

¹⁷ J.A. Komeński, *Mowa o książkach czyli O sprawnym posługiwaniu się tym najprzedniejszym instrumentem kształcenia umysłów*, tłum. I. Lichońska, Warszawa 1957, PIW. Jest również późniejsze wydanie: J.A. Komeński, *Mowa o umiejętnym posługiwaniu się książkami, najcelniejszym narzędziem kształcenia umysłu wygłoszona na wstępie zajęć szkolnych w wielkiej auli Szkoły Szarosz Patak 28 listopada 1650 r.*, tłum. z jęz. łac. Z. Abramowicz i M. Walentyńowicz, Warszawa 1979. Oracja wywołała żywe zainteresowanie filologów, a przegląd literatury na ten temat przedstawiła M. Sulejowicz-Nowicka, *Jana Amosa Komeńskiego wykład o umiejętnym posługiwaniu się książkami jako najcelniejszym narzędziem kształcenia umysłu. Kilka uwag bibliologa*, „Forum Bibliotek Medycznych” 2012, nr 2, s. 49-62. Wcześniej do problematyki filologicznej nawiązała B. Otwinowska, *Rola dydaktyki językoznawczej Komeńskiego w Polsce XVII w.*, [w:] K. Budzyk, J. Hrabák (red.), *Studia z dawnej literatury czeskiej, słowackiej i polskiej poświęcone V Międzynarodowemu Kongresowi Sławistów w Sofii*, Warszawa 1963, s. 190-218.

¹⁸ K. Remerowa, *O człowieku użytkowniku tego świata*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1959, nr 1, s. 93-137. Ten tekst został powtórnie opublikowany w *Pismach wybranych Komeńskiego* w 1964 r.

¹⁹ Dzieło to miało kilka wydań – w tłumaczeniu H. Wernica wyszło w Warszawie w 1883 roku (244 strony), w przekładzie K. Remerowej we Lwowie w 1935 r. (292 strony) i powtórnie w przekładzie Remerowej ze wstępem B. Suchodolskiego we Wrocławiu w 1956 r. (370 stron).

selektywna publikacja *Prac wybranych* i w 1973 r. *Pampedi*²⁰. Wśród licznych prac T. Bieńkowskiego znajduje się także artykuł pochodzący z 1975 r., będący przekładem rękopisu Komeńskiego²¹. W monumentalnej publikacji Polskiej Akademii Nauk z 1979 roku znajdujemy dwa mniejsze teksty Komeńskiego, niebędące w istocie pracami pedagogicznymi, jednak wyznaczającymi pewne ramy jego społecznego i politycznego myślenia, a więc będące również co najmniej istotne dla jego twórczości pedagogicznej, jak i późniejszej recepcji²². Kontynuacja wydań źródeł komeńologicznych znacząco słabnie – w 1999 roku wydano *Unum necessarium czyli Jedynie konieczne*²³. Kolejne wydanie źródłowe pojawiło się dopiero w 2015 r. dzięki publikacji Adama Fijałkowskiego²⁴. Za sprawą Wandy Osińskiej zostało wydane repertorium dzieł Komeńskiego²⁵. Pomimo tego, że zainteresowanie dorobkiem Morawianina w ogólnym ujęciu było i jest nadal relatywnie duże, trzeba podkreślić fakt, że między latami 70. a dwutysięcznymi daje się dostrzec pewien spadek zainteresowania, wyrażony przede wszystkim nielicznymi tłumaczeniami jego dzieł. Nadal nie posiadamy w języku polskim całości jego pansoficznego dorobku, co z pewnością rzutuje na odbiór spuścizny i jej ocenę.

Grono badaczy zajmujących się komeńologią jest liczne. W tej grupie kilka postaci wydaje się odgrywać rolę dominującą. Zaliczam tu T. Bieńkowskiego, J. Ślizińskiego, Ł. Kurdybachę, H. Remerową, B. Suchodolskiego, J. Dworzaczkową, L. Chmaja, A. Koniora, Z. Ogonowskiego, W. Osińską, K. Mrozowską, J. Dybca, K. Kubika, W. Voisé, B. Sitarską, R. Mnicha, H. Muszyńskiego. Badania nad polską komeńologią prowadzili także uczeni czescy: M. Bečková, D. Čapková, J. Brambora. Do autorów, którzy wykazali zainteresowanie dorobkiem Komeńskiego, zalicza się także R. Alta²⁶, S. Kota, a obecnie szczególnie A. Fijałkowskiego – autora

²⁰ To historyczne odkrycie znalazło wyraz w recenzji J. Chodakowskiej: *Pampedia. Jan Amos Komeński, Wrocław 1974*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1975, t. 18, s. 226-229. Do tej problematyki nawiązała w ostatnim czasie także D. Żołądz-Strzelczyk, *Dlaczego Pampedia*, „Pampaedia” 2004, nr 1, s. 11-19.

²¹ T. Bieńkowski, *Dziennik pracy Jana Amosa Komeńskiego*, „Zeszyty Wydziału Humanistycznego UG” 1975, z. 5.

²² J.A. Komeński, *Panegiryk Karolowi Gustawowi bezkrwawemu zwycięzcy Sarmacji*, [w:] Z. Ogonowski (red.), *700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna XVII wieku*, Warszawa 1979, s. 281-298; tenże, *Odpowiedź Wolzogenowi*, tamże, s. 678-693. Warto dodać, że pisma Komeńskiego znajdują się w zbiorze tekstów reprezentujących myśl polską, co niewątpliwie świadczy o uznaniu dla jego zasług dla edukacji, także polskiej. Nie przeszkodziło to jednak autorowi zbioru przywołać w bibliografii pracę J. Giertycha, *U źródeł katastrofy dziejowej polski. Jan Amos Komeński*, Londyn 1964. Książka ta została uznana przez J. Ślizińskiego za naukowo bezwartościową (a dokładnie jako paszkwil) i jako doktorat Giertycha została odrzucona przez londyński Polski Uniwersytet na Obczyźnie. Por. J. Śliziński, *Recepcja Jana Amosa Komeńskiego w Polsce po drugiej wojnie światowej*, dz. cyt., s. 350. Wokół tej problematyki rozgorzała szersza dyskusja, związana z pracą innego autora powołującego się na Giertycha – W. Czaplńskiego, *O Polsce XVII wiecznej*, Warszawa 1966. Kontropinie wyrazili A. Nowicki, *O Polsce XVII wiecznej*, „Współczesność” 1968, nr 10 oraz S. Herbst, J. Maciszewski, J. Tazbir, *Spór nie tylko o wiek siedemnasty*, „Kultura” 1968, nr 22.

²³ J.A. Komeński, *Unum necessarium czyli Jedynie konieczne*, Wrocław 1999.

²⁴ A. Fijałkowski, *Świat w obrazach rzeczy dostępnych zmysłom*, Warszawa 2015. Wcześniej ten autor przygotował wystawę *Orbis pictus. Świat malowany Jana Amosa Komeńskiego*, Warszawa 2008 oraz opublikował monografię *Tradycja i nowatorstwo w Orbis sensualium pictus Jana Amosa Komeńskiego*, Warszawa 2012.

²⁵ W. Osińska, *Jan Amos Komenský w Polsce. Repertorium prac Komeńskiego znajdujących się w polskich księgozbiorach*, Wrocław 1972.

²⁶ R. Alt, *Postępowy charakter pedagogiki Komeńskiego*, Warszawa 1957. Charakterystyczny zwrot, jakim posługiwali się ówczesni polscy autorzy – „postępowy” – wskazuje na ideologiczne ujęcie problemu.

współczesnego tłumaczenia z języka łacińskiego dzieła Komeńskiego *Świat w obrazach rzeczy dostępnych zmysłom*.

W grupie badaczy-komeniologów od lat 70. miały miejsce znaczące straty – w 1972 r. zmarł Ł. Kurdybacha, w 1986 r. K. Remerowa, w 1988 r. J. Śliżiński, w 1992 r. B. Suchodolski. Najdłużej z tego starszego pokolenia uczonych żył bodaj najbardziej płodny polski komeniolog, T. Bieńkowski, który zmarł w 2015 r. Wraz z odejściem tej grupy uczonych nastąpiło także przesunięcie instytucjonalne, w miejsce wiodącej dotąd Polskiej Akademii Nauk weszły zespoły akademickie i pojedynczy uczeni reprezentujący inne środowiska akademickie. Należy wskazać na przynajmniej dwa, które są żywo zaangażowane w badania komeniologiczne i recepcję dorobku wielkiego Morawianina. Mam tu na myśli prace badawcze prowadzone w Lesznie m.in. przez Alojzego Koniora i współpracowników²⁷ oraz środowisko związane z Uniwersytetem w Siedlcach, gdzie pod kierunkiem Barbary Sitarskiej oraz Romana Mnicha prowadzone są systematyczne badania także z udziałem komeniologów leszczyńskich. W tej chwili, biorąc pod uwagę koncepcyjny rozmach oraz wciągnięcie do współpracy także historyków i pedagogów z innych środowisk, w tym także zagranicznych, należy uznać środowisko tych badaczy za wiodące w polskiej komeniologii²⁸. Zawartość problemowa publikacji, a także skład autorów w nich uczestniczących wymagają osobnej analizy.

Istotną rolę w polskiej komeniologii odegrały czasopisma. Na łamach „Rozpraw z Dziejów Oświaty”, czasopisma najbardziej zaangażowanego w publikacje debat komeniologicznych, czołowi polscy i zagraniczni komeniologowie prezentowali opinie o nowo powstających pracach polskich i obcych. Tam również zamieszczane były artykuły krytyczne²⁹. Poza tym czasopismem należy wskazać

²⁷ A. Konior (red.), *Jan Amos Komeński dziś i jutro. Materiały sesji naukowej w 400-lecie urodzin Komeńskiego*, Leszno 1992; tenże, *Jan Amos Komeński i bracia czeszy w 380. rocznicę przybycia do Leszna (1628-2008)*, Leszno 2009; J. Dworzaczekowa, *Szkoła w Lesznie do 1656 r. Nauczyciele i programy*, Leszno 2003; L. Kacprzak, *Myśl pedagogiczna Jana Amosa Komeńskiego, aktualność w teorii i praktyce edukacyjnej [wybór tekstów]*, Piła 2005; M. Kosman, *Na marginesie najnowszych prac o Janie Amosie Komeńskim*, „Rocznik Leszczyński”, t. 10, Leszno 2010, s. 189-197.

²⁸ B. Sitarska, R. Mnich (red.), *Jan Amos Komeński a kultura baroku*, Studia Comeniana Sedlcensia, t. 1, Siedlce 2007; B. Sitarska, R. Mnich, M. Richter (red.), *Werner Korthaase badacz Jana Amosa Komeńskiego*, tamże, t. 2, Siedlce 2009; B. Sitarska, R. Mnich (red.), *Jan Amos Komeński w kontekście kultury i historii europejskiej XVII wieku*, tamże, t. 3, Siedlce 2010; B. Sitarska, R. Mnich (red.), *Jan Amos Komeński a Europa XVII wieku*, tamże, t. 4, Siedlce 2012; B. Sitarska (red.), *O Janie Amosie Komeńskim i jego poglądach na edukację*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne”, t. 1, Siedlce 2014; też, *Jan Amos Komeński – jego pedagogika i filozofia*, tamże, t. 2, Siedlce 2015; też, *Jan Amos Komeński – współczesne interpretacje i reinterpretacje jego twórczości*, tamże, t. 3, Siedlce 2016. Tu także w ramach „Colloquia Litteraria Sedlcensia”, t. 19 ukazała się książka M. Richtera, *Jan Amos Komeński. Zarys życia i działalności*, Siedlce 2015. W ostatnim czasie ukazały się także teksty B. Sitarskiej i R. Mnicha w prestiżowym wydawnictwie Springer: B. Sitarska, *Freiheit, Verantwortung und Identität als Schlüsselkonzepte zum Verständnis des Lebens, der Arbeit und des Werkes des Johann Amos Comenius?*, [w:] V. Goris, M. Meyer, V. Urbánek, (red.), *Gewalt sei ferne den Dingen! Contemporary Perspectives on the Works of John Amos Comenius*, Wiesbaden 2016, s. 95-105; tamże, R. Mnich, *Johann Amos Comenius versus Edmund Husserl und seine Schüler: ein Versuch der Gegenübersetzung*, s. 221-236.

²⁹ Bibliografia czasopisma za lata 1958-2013 obejmuje kilka artykułów i szereg prac poświęconych Komeńskiemu, m.in. Ł. Kurdybacha, *Rola Komeńskiego w Europie XVII wieku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” (dalej „RzDO”) 1958, t. I, s. 5-39; tenże, *Wpływ wczesnego oświecenia na Jana Amosa Komeńskiego*, „RzDO” 1968, t. XI, s. 8-35; J. Brambora, *Komeński a wychowanie do pracy*, „RzDO” 1965, t. VIII, s. 16-28; M. Bečková, *Przyczynki do działalności Jana Amosa Komeńskiego w Polsce w świetle nowych badań*, „RzDO” 1980, t. XXII, s. 3-20;

na jeszcze jedno, którego łamy były otwarte na problematykę komeniologiczną – był to „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”³⁰. W Lesznie, siłami Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej, wydawane jest czasopismo „Scripta Comeniana Lesnensia”, które jednak w minimalnym stopniu jest zorientowane na badania komeniologiczne, aczkolwiek wydawca, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Lesznie, posiada jednostkę organizacyjną najniższego szczebla ukierunkowaną już w nazwie na tego typu badania³¹.

Dorobek twórczy Komeńskiego jest analizowany z udziałem Polaków także w kilku specjalistycznych czasopismach zagranicznych. Jest to wydawane w Czechach przez Muzeum Jana Amosa Komeńskiego czasopismo „Studia Comeniana et Historica”³² oraz „Acta Comeniana”³³, wydawane przez Instytut Filozofii Czeskiej Akademii Nauk i obejmujące szeroki krąg problemowy, w tym także recepcję. Należy również wskazać na czasopismo „Archiv Komenskeho” także zawierające prace komeniologiczne Polaków³⁴. Nie bez znaczenia jest także stała obecność myśli Komeńskiego w podręcznikach historii wychowania m.in. S. Kota, R. Wroczyńskiego, J. Krasuskiego, Ł. Kurdybachy, S. Wołoszyna, S. Możdżenia, W. Bobrowskiej-Nowak, J. Hellwiga, D. Dryndy, K. Bartnickiej i I. Szybiak, S. Litaka, M. Krajewskiego, A. Orczyka. Opracowania te można ułożyć w pewien szereg – od tekstów idiograficznych, erudycyjnych po studia bardziej krytyczne³⁵.

Jedną z ważnych postaci w polskiej pedagogice, mającą także istotny wpływ na kształt badań komeniologicznych, był B. Suchodolski. Warto zwrócić uwagę na fakt, że jest on autorem nie tylko popularnej monografii zatytułowanej

D. Čápkova, *Zależności między nauczaniem ogólnym a specjalistycznym w ujęciu uniwersalnego wychowania permanentnego u Komeńskiego*, „RzDO” 1980, t. XXII, s. 21-39; też, *Some Educational Innovations as Proposed by J. A. Comenius*, „RzDO” 1983, t. XXV. Dwunastu prac recenzyjnych tu nie przytaczam.

³⁰ T. Bieńkowski, *Dyskusja nad podręcznikiem „Janua linguarum” Jana Amosa Komeńskiego*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” (dalej „KHNiT”) 1978, nr 23; tenże, *Czechosłowacko-polskie seminarium komeniologiczne*, „KHNiT” 1978, nr 23; B. Suchodolski, *Znaczenie Jana Amosa Komeńskiego w dziejach nauki*, „KHNiT” 1957, nr 4; T. Bieńkowski, S. Mauersberg, *Komeński a współczesność*, „KHNiT” 1976, nr 21; W. Voisé, *Jan Amos Komeński w świetle pokłosa sesji jubileuszowych 1970 r.*, „KHNiT” 1971, nr 16.

³¹ W Instytucie Nauk Edukacyjnych PWSZ działają Pracownia Studiów nad Komeńskim. Informacja pochodzi z wortalu Uczelni:

http://wydawnictwa.pwsz.edu.pl/index.php?option=com_wrapper&view=wrapper&Itemid=278.

³² Podaje za serwisem elektronicznym: A. Borkowski, *Biblijne oraz antyczne konteksty przedstawień władców i polityków w dziełach Jana Amosa Komeńskiego*, „Studia Comeniana et Historica” (dalej „SCeTH”) 2012, s. 5-12; B. Sitarska, *Political Dimension of John Amos Comenius Pedagogy*, „SCeTH” 2012, s. 27-49; R. Mnich, *Comenius und die Politische Situation in der Ukraine des 17. Jahrhunderts: Drei Dimensionen*, „SCeTH” 2012, s. 50-56; tenże, *Exustus non convictus: Jan Hus und Hussiten bei den Ostslaven*, „SCeTH” 2015, s. 143-161.

³³ B. Suchodolski, *Jan Amos Komenský - le problème de la réalisation de l'utopie*, „Acta Comeniana” 1972, t. 27, s. 215-218; J. Śliżiński, *Jan Amos Komenský en Pologne*, dz. cyt., s. 277-281, tenże, *Jan Amos Komenský - Studien in der Zwischenkriegszeit in Polen*, „Acta Comeniana” 1979, s. 447-455. Przeglądu zawartości czasopisma dokonał T. Bieńkowski, *Acta Comeniana: revue internationale des études comeniologiques* 6. *Archiv pro badani o životě a díle Jana Amosa Komenského* 30, Praha 1985, „RzDO” 1987, nr 30, s. 234-235.

³⁴ J. Śliżiński, *Autograf Jana Amosa Komeńskiego w Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika w Toruniu*, „Archiv Komenskeho” 1957, nr 1; tenże, *Comeniana siedmiogrodzkie*, tamże 1964, s. 310-313. Tenże autor w monografii zatytułowanej *Z działalności literackiej braci czeskich w Polsce*, Wrocław 1959 duży jej fragment poświęcił Komeńskiemu (s. 113-143).

³⁵ W podręczniku *Pedagogika* t. 1 jest rozdział mojego autorstwa obejmujący także myśl pedagogiczną Komeńskiego. Por. S. Sztobryn, *Historia wychowania*, [w:] B. Śliwerski (red.), *Pedagogika*, t. 1, Gdańsk 2006, s. 58-60. W odróżnieniu od pozostałych podręczników akcentują ideę pansofii Komeńskiego jako jądra całej jego koncepcji.

Komeński i umieszczonej w poczytnej serii „Myśli i Ludzie”, nie tylko poczynił bogate merytorycznie wprowadzenie do *Pampedii*, ale także poświęcił Komeńskiemu wiele miejsca w monumentalnej monografii *Rozwój nowożytnej filozofii człowieka*³⁶, w której Czech został przedstawiony jako wizjoner zmierzający do skonstruowania takiej pedagogiki, która dawałaby niemal gwarancję skuteczności, tak jak skutecznie działają maszyny. Recepcja w ogromnej większości stworzona przez historyków nie eksponowała szczególnie mocno pierwiastków filozoficznych, stąd dzieło Suchodolskiego wydaje się w jakimś stopniu wyjątkowe, aczkolwiek nie było ono nastawione na omówienie wyłącznie stanowiska Komeńskiego. W tej wielkiej syntezie antropologii filozoficznej miał jednak Komeński znaczące miejsce. W klimacie intelektualnym XVII wieku ścierały się ze sobą dwa opozycyjne nurty – religijny i racjonalny. Dla Suchodolskiego idea pansofii, jaką konstruował Morawianin, była wyrazem poszukiwania – jak powiedziałby Trentowski – różnorodności wiary i rozumu, mądrości i dobra. W jego interpretacji pansofia, pomimo akcentów religijnych, posiadała wymowę wykraczającą poza krąg wiary i odwoływała się do zdolności człowieka rozumienia i konstruowania świata w oparciu o rozum i zdolność do pracy³⁷. Należy jednak zgodzić się z Suchodolskim, że „Pansofia – zdaniem Komeńskiego – odsłaniała tę prawdę, że w każdym człowieku tkwią prawidła wiedzy zwane pojęciami powszechnymi, bodźce pragnień, które nazywamy instynktami powszechnymi i organy działania, które można nazwać powszechnymi zdolnościami. Właśnie na tych wspólnych, ogólnoludzkich założeniach oprzeć się powinno wychowanie”³⁸. Wątek pansoficzny, tu tylko przywołany jako rdzeń koncepcji Komeńskiego, mógłby stanowić osobne zagadnienie w zakresie recepcji jego dorobku, tym bardziej że był rozwijany do końca jego życia, a więc z konieczności musiał posiadać określoną dynamikę.

Dotychczasowe opracowania recepcji wiążą się głównie z nazwiskiem T. Bieńkowskiego, bodaj najbardziej zaangażowanego w studia nad biodoksografią Komeńskiego. Innym autorem, który wniósł istotny wkład w systematyczne badania recepcji, jest Jerzy Śliżiński. Obaj autorzy stworzyli w sumie pewną panoramę badań historycznych nad spuścizną Komeńskiego, obejmującą nie tylko rozprawy opublikowane w języku polskim, ale także teksty czeskie i łacińskie³⁹.

³⁶ B. Suchodolski, *Rozwój nowożytnej filozofii człowieka*, Warszawa 1967, s. 213-225.

³⁷ Przeciwnie do B. Suchodolskiego stanowisko prezentuję w krótkim opracowaniu zatytułowanym *Wprowadzenie do pansoficznych podstaw pedagogiki Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] B. Sitarska (red.), *Jan Amos Komeński – współczesne interpretacje i reinterpretacje jego twórczości*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne” t. III, Siedlce 2016, s. 25-33.

³⁸ B. Suchodolski, *Rozwój nowożytnej filozofii człowieka*, Warszawa 1967, s. 218.

³⁹ T. Bieńkowski, *Znajomość i recepcja podręczników Komeńskiego w szkołach w Polsce w wieku XVII i XVIII* [w:] „Pedagogika” 1976, s. 455-461; tenże (red.), *Komeński a współczesność*, Gdańsk 1977; tenże, *Vybrané spisy Jana Amosa Komenského. Sv. 8 Autobiografické vyznaní, plány, dopisy*, Praha 1975, „RzDO” 1977, nr 20, s. 217-219; tenże, *Diskusje nad podręcznikiem „Janua linguarum” Jana Amosa Komeńskiego*, „KHniT” 1978, nr 23, s. 291-98; tenże, *Některé základní principy pedagogického myšlení J. A. Komenského, D Čapkova, Rozpravy Československých Akademie Véd* 1977, „RzDO” 1979, nr 22, s. 188-189; tenże, *„Opera omnia” (12) Jan Amos Komenský, Praha* 1978, „RzDO” 1980, nr 23, s. 219-220; tenże, *Komeńskie w nauce i tradycji*, Wrocław 1980; tenże, *Myšlenka lidské aktivity u Komenského pojetí dějin, D. Čapkova, Praha* 1983, „RzDO” 1985, nr 28, s. 222-223; tenże, *Jan Amos Komeński o nauczaniu i wychowaniu*, Pułtusk 1998; J. Śliżiński, *Autograf Jana Amosa...*, dz. cyt.; tenże, *Z działalności braci czeskich w Polsce*, Wrocław 1959, s. 113-143; tenże, *Z wyników ostatnich*

Badania Polaków były swego czasu mocno powiązane ze środowiskiem – wówczas czechosłowackich – komeniologów. Wybitną postacią w tym gronie jest M. Bečková, której prace obejmowały recepcję biodoksografii Komeńskiego z jego leszczyńskiego okresu oraz szeroką panoramę recepcji XVII-XX-wiecznej⁴⁰. T. Bieńkowski wraz z Czeszkami – M. Bečková i D. Čapková opublikował poważne opracowanie recepcji w monografii, która analizuje kolejne stulecia, poczynając od wieku XVII, aż po wiek XX⁴¹. J. Śliziński natomiast skoncentrował się na recepcji Komeńskiego obejmującej mniejszy interwał czasu – mianowicie na recepcji międzywojennej oraz po drugiej wojnie światowej⁴². Przywołał szereg autorów i prac, które powstały w PRL, i na tej podstawie sformułował tezę – wymagającą, jak mi się wydaje, głębszych badań – że „naświetlono (...) jego [Komeńskiego – dop. S.Sz.] działalność naukową i literacką oraz znaczenie dla nauki światowej stosunkowo wszechstronnie”⁴³. Dalsze badania, prowadzone m.in. w ośrodku siedleckim, wskazują, że problematyka nie jest wyczerpana, po pierwsze z braku pełnej edycji źródeł, po drugie z powodu ogromnej światowej recepcji dorobku Komeńskiego, po trzecie wreszcie z powodu zmieniającego się znaczenia Komeńskiego dla współczesności. Czytamy go wciąż od nowa i usiłujemy wykorzystać jego przesłanie w zmieniającej się wspólnej Europie i Polsce. Patrząc z tej perspektywy, będziemy szukać w tej wielowątkowej filozofii wychowania, jaką rozwijał (nie skończył) Komeński, antecedensów naszej terażniejszości, naszej intelektualnej, moralnej czy estetycznej tożsamości. W tym sensie dzieło Komeńskiego, obarczone przecież także różnymi słabościami, pozostanie trwałą inspiracją dla kolejnych pokoleń nie tylko pedagogów. Zresztą dotychczasowa recepcja pokazała, że komeniologią zajmowali się i zajmują ludzie bardzo różnych profesji. Komeński łączy w sobie dwie, ważne także współcześnie, cechy – jest bez wątpienia duchem regionalnym, przez związek z religią i diasporą braci czeskich, ale jednocześnie jest duchem uniwersalnym, jest Europejczykiem niosącym uniwersalne, a nawet utopijne przesłanie dla potomnych – ideę demokracji, upodmiotowienia, oświecenia, powszechnego szczęścia.

Wśród prac prezentujących recepcję Komeńskiego należy wskazać pracę rzeszowskiego uczonego A. Meissnera ogłoszoną w rocznicę śmierci Morawianina⁴⁴. Ten element celowo tu akcentuję, aby wskazać na pewną ogólną prawidłowość w badaniach recepcyjnych dotyczących luminarzy nauki i kultury – są to

badan komeniologicznych, „Sprawozdanie z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN” 1962, s. 66-73; tenże, *Comeniana siedmiogrodzkie*, „Archiv Komenskeho” 1964, s. 310- 313; tenże, *Recepcja Jana Amosa Komeńskiego...*, dz. cyt. Przywoływana przez Autora praca zatytułowana *Recepcja Jana Amosa Komeńskiego w Polsce w okresie międzywojennym* w wersji polskojęzycznej nie została przez mnie odnaleziona. Por. przypis 42.

⁴⁰ T. Bieńkowski rec., *Jan Amos Komenský a Polsko*. Marta Bečková, Praha 1983, „RzDO” 1984, nr 27, s. 235-236.

⁴¹ M. Bečková, T. Bieńkowski, D. Čapková, *Znajomość dzieł Jana Amosa...*, dz. cyt.

⁴² J. Śliziński, *Jan Amos Komenský en Pologne*, dz. cyt., s. 277-281; tenże, *Jan Amos Komenský – Studien in der Zwischenkriegzeit in Polen*, „Acta Comeniana” 1979, s. 447-455.

⁴³ Tezę taką głosi J. Śliziński, *Recepcja Jana Amosa...*, dz. cyt., s. 351.

⁴⁴ A. Meissner, *Miejsce Jana Amosa Komeńskiego w polskich badaniach po II wojnie światowej (w 330. rocznicę śmierci)*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 2002, t. 55, s. 35-44.

często rocznice narodzin i śmierci, które mobilizują kolejne pokolenia do wysiłku recepcyjnego. Inna monografia, pochodząca tym razem z ośrodka opolskiego, zwraca uwagę na akcenty uniwersalistyczne w pracach Komeńskiego⁴⁵. Sygnalizując bogactwo recepcji, nie można pominąć rozpraw, które odwołują się do szeroko rozumianych badań językoznawczych, literackich. Szczególnie interesujące okazują się interpretacje związane z doborem lektur, o których E. Garin mówi, iż w czasach Komeńskiego istniała już tzw. „nowa biblioteka” związana z przyswojeniem sobie kultury antycznej i budowaniem na jej fundamencie nowożytnej kultury. Stanowisko Komeńskiego było w tym zakresie ambiwalentne⁴⁶. Bogactwo zainteresowań naukowych Komeńskiego generuje w pewnym stopniu różnorodność prac recepcyjnych. Dobrym tego przykładem są artykuły z zakresu geologii czy higieny⁴⁷.

Elementem recepcji, który w tym miejscu tylko sygnalizuję, nie mając pretensji do wyliczenia wszystkich minionych wydarzeń, były konferencje naukowe organizowane w okresie tzw. demokracji ludowej przez Polską Akademię Nauk. Jako przykład niech posłuży seminarium zorganizowane 28-29.09.1956 r. w Lesznie przez Wydział Nauk Społecznych PAN, w ramach którego Ł. Kurdybacha wygłosił referat *Jan Amos Komeński w Polsce*, a B. Suchodolski *Znaczenie Komeńskiego w dziejach pedagogiki*⁴⁸. W Osiecznej k/. eszna zorganizowano w dniach 6-8.05.1957 r. posiedzenie Prezydium Międzynarodowego Komitetu dla Organizacji Międzynarodowej Konferencji Komeniologów, którego celem było przygotowanie zjazdu w Pradze. Polacy – w osobach Ł. Kurdybachy, B. Suchodolskiego i J. Ślizińskiego – zostali zobowiązani do przygotowania plenarnych referatów. Jak twierdzi J. Śliziński, postanowienia zostały zrealizowane. Sesja jubileuszowa odbyła się w Pradze w dniach 8-11.09.1970 r. z udziałem 190 uczestników z 27 państw. Jej kontynuacją była uroczysta konferencja w Warszawie w dniach 21-22.10.1970 r. zorganizowana przez PAN⁴⁹. W dniach 11-12.11.1975 r. odbyła się ponownie w Warszawie konferencja komeniologiczna PAN z udziałem B. Suchodolskiego, R. Wroczyńskiego, W. Voisé, T. Bieńkowskiego, J. Miąso. Celem tego spotkania było określenie kierunków i programu dalszych badań. Konferencja stawiała sobie za cel poszukiwanie w poglądach Komeńskiego antecedenji współcze-

⁴⁵ Z. Jasiński, F.A. Marek, *Jan Amos Komeński prekursor uniwersalizmu*, Opole 1992. Z tą pozycją kompozycyjnie łączy się artykuł R. Wroczyńskiego, *Komeńskiego koncepcja kształcenia przez całe życie*, „Pedagogika Społeczna” 2007, nr 2, s. 126-133.

⁴⁶ M. Jarczykova, A. Bajor (red.), *Zalecenia i przestrogi lekturowe (XVI-XX wiek)*, Katowice 2012. W tej monografii znajdziemy rozprawę M. Jarczykowej zatytułowaną *Pożyteczne i szkodliwe lektury według Jana Amosa Komeńskiego* (s. 19-32). Ponadto w kręgu tej tematyki jest artykuł W. Gruszczyńskiego, *Polski wstęp do „Orbis pictus” Komeńskiego*, „Poradnik Językowy” 2002, z. 7 oraz artykuł A. Burzyńskiej, *Wokół wrocławskich edycji dzieł Jana Amosa Komeńskiego. Przyczynek do dziejów kształcenia językowego na Śląsku*, „Kształcenie Językowe” 2003, nr 4.

⁴⁷ J. Skoczylas, *J.A. Komeński (1592-1670) a rozwój nauk o Ziemi w Wielkopolsce*, „Przegląd Górniczy” 2014, t. 70, nr 4; M. Nowacka, *Jan Amos Komeński o powinnościach prozdrowotnych*, „Idea. Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych” 2015, t. 27, s. 78-90.

⁴⁸ Całość wystąpienia została opublikowana. Ł. Kurdybacha, *Sesja naukowa w Lesznie w czterechsetną rocznicę powstania Gimnazjum i w trzechsetną wydania „Opera didactica omnia” J.A. Komeńskiego*, Wrocław 1957.

⁴⁹ W. Voisé, *Jan Amos Komeński w świetle...*, dz. cyt., s. 461-464.

snych teorii pedagogicznych⁵⁰. Musimy jednak pamiętać, że myśl Komeńskiego była odczytywana wperspektywie teorii i praktyki wychowania socjalistycznego. Natomiast elementem godnym naśladowania była koncepcja międzynarodowego komitetu projektującego i integrującego badania na poziomie również międzynarodowym. Dwa lata później – 4-5.10.1977 r. w Pradze odbyło się czechosłowacko-polskie seminarium komeniologiczne podejmujące problem recepcji Komeńskiego w kontekście XVII-wiecznej myśli naukowej. W posiedzeniu wzięli udział polscy uczeni, m. in. W. Voisé, J. Dobrzycki, T. Bieńkowski⁵¹. Wydaje się, że zmiana systemu politycznego w Polsce i generalnie w Europie Wschodniej spowodowała zahamowanie, przynajmniej na poziomie organizacyjnym, dotychczasowych badań.

Pozycję Komeńskiego w kulturze XVII wieku dobrze charakteryzuje opinia T. Bieńkowskiego, który twierdził, że była ona zbliżona do pozycji, jaką zajmował w XVI w. Erazm z Rotterdamu, którego notabene Komeński z uznaniem cytował⁵². Obu humanistów uważał za klasyków pedagogiki. Podobny pogląd, sformułowany znacznie wcześniej, znajdziemy także w tekstach niepoświęconych bezpośrednio Komeńskiemu. Oto Władysław M. Kozłowski – ceniony filozof – twierdził, że ewolucja pedagogiki jest wyznaczona nazwiskami jej najoryginalniejszych twórców, do których zaliczał w pierwszej kolejności Komeńskiego oraz Rousseau i Pestalozziego⁵³. Do tych wysokich ocen skłaniali się także współcześni komeniolodzy – T. Bieńkowski, W. Voisé, J. Śliziński, B. Suchodolski, a dzisiaj także badacze siedlecki. Nie oznacza to jednak, że spór wokół biografii czy, szerzej, biodoksografii Komeńskiego można uznać za zamknięty.

Powyższy tekst z pewnością nie stanowi precyzyjnej syntezy wielowarstwowej, wielowątkowej i zróżnicowanej temporalnie recepcji, jest raczej – w ramach hasła – próbą pokazania złożoności problemu i bogactwa literatury, jaka została nagromadzona na przestrzeni zaledwie jednego stulecia.

Bibliografia

- Alt R., *Postępowy charakter pedagogiki Komeńskiego*, Warszawa 1957.
- Banszel K., *Ideał wychowawczy Komeńskiego*, Warszawa 1932 (odbitka z „Głosu Ewangelickiego” 1932, nr 46, s. 3-4; nr 47, s. 4-5; nr 48, s. 3-4; nr 49, s. 6-7; nr 50, s. 3).
- Banszel K., *Jan Amos Komeński i jego "szkoła macierzyńska", czyli program rozumnego wychowania dzieci w pierwszych sześciu latach*, Warszawa 1931 (odbitka z „Pośla Ewangelickiego”).
- Bečková M. rec., *Komeński w nauce i tradycji*, Wrocław 1980, T. Bieńkowski, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1982, nr 3-4.

⁵⁰ Podobny charakter miała praca: L. Leja (red.), *Jan Amos Komeński a problemy współczesnej pedagogiki*, Poznań 1974.

⁵¹ Warto zwrócić uwagę na niezwykle ciekawy temat podjęty przez W. Voisé, referował bowiem problem dydaktyki artystycznej przestrzeni w spuściźnie Komeńskiego.

⁵² T. Bieńkowski, *Dyskusje nad podręcznikiem „Janua...”, op. cit., s. 291.*

⁵³ W.M. Kozłowski, *Stanowisko Locke’a w historii pedagogiki w świetle współczesnych jej dążeń*, „Przegląd Pedagogiczny” 1919, nr 1-2.

- Bečková M., Bieńkowski T., Čapkova D., *Znajomość dzieł Jana Amosa Komeńskiego na ziemiach czeskich, słowackich i polskich od połowy XVII wieku do czasów obecnych*, Warszawa 1991.
- Bečková M., *Przyczynki do działalności Jana Amosa Komeńskiego w Polsce w świetle nowych badań*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1980, t. XXII.
- Bieńkowski T. rec., *D. Čapkova, Některé základní principy pedagogického myšlení J.A. Komenského. Rozpravy Československé Akademie Věd. Rada Společenských Věd, Praha 1977*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1979, nr 22.
- Bieńkowski T., *„Opera omnia” (12) Jan Amos Komenský, Praha 1978*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1980, nr 23.
- Bieńkowski T., *Acta Comeniana: revue internationale des études comeniologiques 6. Archiv pro badani o životě a díle Jana Amosa Komenského 30, Praha 1985*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1987, nr 30.
- Bieńkowski T., *Czechosłowacko-polskie seminarium komeniologiczne*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1978, nr 23.
- Bieńkowski T., *Dyskusje nad podręcznikiem „Janua linguarum” Jana Amosa Komeńskiego*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1978, nr 23.
- Bieńkowski T., *Dziennik pracy Jana Amosa Komeńskiego*, „Zeszyty Wydziału Humanistycznego UG” 1975, z. 5.
- Bieńkowski T., *Jan Amos Komenský a Polsko. Marta Bečková, Praha 1983*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1984, nr 27.
- Bieńkowski T., *Jan Amos Komeński o nauczaniu i wychowaniu*, Pułtusk 1998.
- Bieńkowski T., *Komeńskie w nauce i tradycji*, Wrocław 1980.
- Bieńkowski T., Mauersberg S., *Komeński a współczesność*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1976, nr 21.
- Bieńkowski T., *Myšlenka lidské aktivity u Komenského pojetí dějin, D. Čapkova, Praha 1983*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1985, nr 28.
- Bieńkowski T., *Některé základní principy pedagogického myšlení J.A. Komenského, D. Čapkova, Rozpravy Československých Akademie Věd 1977*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1979, nr 22.
- Bieńkowski T. (red.), *Komeński a współczesność*, Gdańsk 1977.
- Bieńkowski T., *Vybrané spisy Jana Amose Komenského. Sv. 8 Autobiografické vyznaní, planý, dopisy, Praha 1975*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1977, nr 20.
- Bieńkowski T., *Znajomość i recepcja podręczników Komeńskiego w szkołach w Polsce w wieku XVII i XVIII*, „Pedagogika” 1976.
- Borkowski A., *Biblijne oraz antyczne konteksty przedstawień władców i polityków w dziełach Jana Amosa Komeńskiego*, „Studia Comeniana et Historica” 2012.
- Brambora J., *Komeński a wychowanie do pracy*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1965, t. VIII.
- Brückner A., *Dzieje kultury polskiej*, Kraków 1930.
- Burzyńska A., *Wokół wrocławskich edycji dzieł Jana Amosa Komeńskiego. Przyczynek do dziejów kształcenia językowego na Śląsku*, „Kształcenie Językowe” 2003, nr 4.

- Čapková D., *Some Educational Innovations as Proposed by J.A. Comenius*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1983, t. XXV.
- Čapková D., *Zależności między nauczaniem ogólnym a specjalistycznym w ujęciu uniwersalnego wychowania permanentnego u Komeńskiego*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1980, t. XXII.
- Chmaj L., *Jan Amos Komeński – pedagog demokracji*, „Pamiętnik Słowiański” 1958.
- Chmaj L., *Komeński a bracia polscy*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1958, t. 3.
- Chodakowska J., *Pampedia. Jan Amos Komeński*, Wrocław 1974, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1975, t. XVIII.
- Czapliński W., *O Polsce XVII wiecznej*, Warszawa 1966.
- Dworzaczkowa J., *Szkoła w Lesznie do 1656 r. Nauczyciele i programy*, Leszno 2003.
- Fijałkowski A., *Świat w obrazach rzeczy dostępnych zmysłom*, Warszawa 2015.
- Fijałkowski A., *Tradycja i nowatorstwo w Orbis sensualium pictus Jana Amosa Komeńskiego*, Warszawa 2012.
- Giertych J., *U źródeł katastrofy dziejowej polski. Jan Amos Komeński*, Londyn 1964.
- Gruszczyński W., *Polski wstęp do „Orbis pictus” Komeńskiego*, „Poradnik Językowy” 2002, z. 7.
- Herbst S., Maciszewski J., Tazbir J., *Spór nie tylko o wiek siedemnasty*, „Kultura” 1968, nr 22.
- Jarczykowska M., Bajor A. (red.), *Zalecenia i przestrogi lekturowe (XVI-XX wiek)*, Katowice 2012.
- Jasiński Z., Marek F.A., *Jan Amos Komeński prekursor uniwersalizmu*, Opole 1992.
- Kacprzak L., *Myśl pedagogiczna Jana Amosa Komeńskiego, aktualność w teorii i praktyce edukacyjnej [wybór tekstów]*, Piła 2005.
- Komeński J.A., *Labirynt świata i raj serca*, Cieszyn 1914.
- Komeński J.A., *Mowa o książkach czyli O sprawnym posługiwaniu się tym najprzedejniejszym instrumentem kształcenia*, Warszawa 1957.
- Komeński J.A., *Mowa o umiejętnym posługiwaniu się książkami, najcelniejszym narzędziem kształcenia umysłu wygłoszona na wstępie zajęć szkolnych w wielkiej auli Szkoły Szarosz Patak 28 listopada 1650 r.*, Warszawa 1979.
- Komeński J.A., *Odpowiedź Wolzogenowi*, [w:] Z. Ogonowski (red.), *700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna XVII wieku*, Warszawa 1979.
- Komeński J.A., *Pampedia*, Warszawa 1973.
- Komeński J.A., *Panegiryk Karolowi Gustawowi bezkrwawemu zwycięzcy Sarmacji*, [w:] Z. Ogonowski (red.), *700 lat myśli polskiej. Filozofia i myśl społeczna XVII wieku*, Warszawa 1979.
- Komeński J.A., *Prace wybrane*, Warszawa 1964.
- Komeński J.A., *Unum necessarium czyli Jedyne konieczne*, Wrocław 1999.
- Komeński J.A., *Wielka dydaktyka*, Warszawa 1956.
- Konior A. (red.), *Jan Amos Komeński dziś i jutro. Materiały sesji naukowej w 400-lecie urodzin Komeńskiego*, Leszno 1992.

- Konior A. (red.), *Jan Amos Komeński i bracia czescy w 380. rocznicę przybycia do Leszna (1628-2008)*, Leszno 2009.
- Kosman M., *Na marginesie najnowszych prac o Janie Amosie Komeńskim*, „Rocznik Leszczyński” 2010, t. 10.
- Kozłowski W.M., *Stanowisko Locke’a w historii pedagogiki w świetle współczesnych jej dążeń*, „Przegląd Pedagogiczny” 1919, nr 1-2.
- Kubik K., *Badania komeniologiczne w Polsce w okresie 30-lecia PRL*, [w:] *Jan Amos Komenský a Polsko*, Praha 1975.
- Kubik K., *Wpływ Jana Amosa Komeńskiego na wykształcenie się koncepcji dydaktyczno-wychowawczych na Pomorzu Gdańskim w XVII wieku*, [w:] L. Leja, *Jan Amos Komeński a problemy współczesnej pedagogiki*, Poznań 1974.
- Kurdybacha Ł., *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957.
- Kurdybacha Ł., *Pisma wybrane*, T. 2, Warszawa 1976.
- Kurdybacha Ł., *Působení Jana Amose Komenského w Polsku*, Praha 1960.
- Kurdybacha Ł., *Rola Komeńskiego w Europie XVII wieku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1958, t. I.
- Kurdybacha Ł., *Sesja naukowa w Lesznie w czterechsetną rocznicę powstania Gimnazjum i w trzechsetną wydania „Opera didactica omnia” J. A. Komeńskiego*, Wrocław 1957.
- Kurdybacha Ł., *Wpływ wczesnego oświecenia na Jana Amosa Komeńskiego*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1968, t. XI.
- Leja L. (red.), *Jan Amos Komeński a problemy współczesnej pedagogiki*, Poznań 1974.
- Łukasiewicz J., *Jan Amos Komeński niegdyś rektor szkół w Lesznie*, „Przyjaciel Ludu” 1834.
- Meissner A., *Miejsce Jana Amosa Komeńskiego w polskich badaniach po II wojnie światowej (w 330. rocznicę śmierci)*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” 2002, t. 55.
- Mnich R., *Comenius und die Politische Situation in der Ukraine des 17. Jahrhunderts: Drei Dimensionen*, „Studia Comeniana et Historica” 2012.
- Mnich R., *Exustus non convictus: Jan Hus und Hussiten bei den Ostslaven*, „Studia Comeniana et Historica” 2015.
- Mnich R., *Johann Amos Comenius versus Edmund Husserl und seine Schüler: ein Versuch der Gegenübersellung*, [w:] V. Goris, M. Meyer, V. Urbánek (red.), *Gewalt sei ferne den Dingen! Contemporary Perspectives on the Works of John Amos Comenius*, Wiesbaden 2016.
- Mrozowska K., Dybiec J., *Jan Amos Komeński w Polsce. Działalność – recepcja – przegląd badań*, „Roczniki Komisji Nauk Pedagogicznych” 1974.
- Nowacka M., *Jan Amos Komeński o powinnościach prozdrowotnych*, „Idea. Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych” 2015, t. 27.
- Nowicki A., *O Polsce XVII wiecznej*, „Współczesność” 1968, nr 10.
- Osińska W., *Jan Amos Komenský w Polsce. Repertorium prac Komeńskiego znajdujących się w polskich księgozbiorach*, Wrocław 1972.

- Otwinowska B., *Rola dydaktyki językoznawczej Komeńskiego w Polsce XVII w.*, [w:] K. Budzyk, J. Hrabák (red.), *Studia z dawnej literatury czeskiej, słowackiej i polskiej poświęcone V Międzynarodowemu Kongresowi Sławistów w Sofii*, Warszawa 1963.
- Remerowa K., *O człowieku użytkownika tego świata*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1959, nr 1.
- Richter M., *Jan Amos Komeński. Zarys życia i działalności*, Siedlce 2015.
- Sztobryn S., *Wprowadzenie do pansoficznych podstaw pedagogiki Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] B. Sitarska (red.), *Jan Amos Komeński – współczesne interpretacje i reinterpretacje jego twórczości*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne” t. 3, Siedlce 2016.
- Sitarska B. (red.), *Jan Amos Komeński – jego pedagogika i filozofia*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne”, t. 2, Siedlce 2015.
- Sitarska B. (red.), *Jan Amos Komeński – współczesne interpretacje i reinterpretacje jego twórczości*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne”, t. 3, Siedlce 2016.
- Sitarska B. (red.), *O Janie Amosie Komeńskim i jego poglądach na edukację*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne”, t. 1, Siedlce 2014.
- Sitarska B., *Freiheit, Verantwortung und Identität als Schlüsselkonzepte zum Verständnis des Lebens, der Arbeit und des Werkes des Johann Amos Comenius?*, [w:] V. Goris, M. Meyer, V. Urbánek (red.), *Gewalt sei ferne den Dingen! Contemporary Perspectives on the Works of John Amos Comenius*, Wiesbaden 2016.
- Sitarska B., Mnich R. (red.), *Jan Amos Komeński a Europa XVII wieku*, *Studia Comeniana Sedlcensia*, t. IV, Siedlce 2012.
- Sitarska B., Mnich R. (red.), *Jan Amos Komeński a kultura baroku*, *Studia Comeniana Sedlcensia*, t. I, Siedlce 2007.
- Sitarska B., Mnich R. (red.), *Jan Amos Komeński w kontekście kultury i historii europejskiej XVII wieku*, *Studia Comeniana Sedlcensia*, t. III, Siedlce 2010.
- Sitarska B., Mnich R., Richter M. (red.), *Werner Korthaase badacz Jana Amosa Komeńskiego*, *Studia Comeniana Sedlcensia*, t. II, Siedlce 2009.
- Sitarska B., *Political Dimension of John Amos Comenius Pedagogy*, „*Studia Comeniana et Historica*” 2012.
- Skoczylas J., *J.A. Komeński (1592-1670) a rozwój nauk o Ziemi w Wielkopolsce*, „*Przegląd Górniczy*” 2014, t. 70, nr 4.
- Spyra A., *Przestrzeń naturalna i przestrzeń sztuczna w „Labiryntie świata i raju serca” Jana Amosa Komeńskiego*, [w:] http://estetykaikrytyka.pl/art/11/11_spyra.pdf
- Suchodolski B., *Jan Amos Komenský – le problème de la réalisation de l’utopie*, „*Acta Comeniana*” 1972, t. 27.
- Suchodolski B., *Rozwój nowożytnej filozofii człowieka*, Warszawa 1967
- Suchodolski B., *Znaczenie Jana Amosa Komeńskiego w dziejach nauki*, „*Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*” 1957, nr 4.

- Sulejewicz-Nowicka M., *Jana Amosa Komeńskiego wykład o umiejętnym posługiwaniu się książkami jako najcelniejszym narzędziem kształcenia umysłu. Kilka uwag bibliologa*, „Forum Bibliotek Medycznych” 2012, nr 2.
- Sztobryn S., *Historia wychowania*, [w:] B. Śliwerski (red.), *Pedagogika*, t. 1, Gdańsk 2006.
- Śliziński J., *Autograf Jana Amosa Komeńskiego w Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika w Toruniu*, „Archiv Komenskeho” 1957, nr 1.
- Śliziński J., *Comeniana siedmiogrodzkie*, „Archiv Komenskeho” 1964.
- Śliziński J., *Jan Amos Komensky – Studien in der Zwischenkriegzeit in Polen*, „Acta Comeniana” 1979.
- Śliziński J., *Jan Amos Komensky en Pologne*, „Acta Comeniana” 1972.
- Śliziński J., *Recepcja Jana Amosa Komeńskiego w Polsce po drugiej wojnie światowej* [w:] https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/120774/SpisyFF_176-1971-1_28.pdf?sequence=1.
- Śliziński J., *Z działalności braci czeskich w Polsce*, Wrocław 1959.
- Śliziński J., *Z wyników ostatnich badań komeniologicznych*, „Sprawozdanie z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN” 1962.
- Trentowski B.F., *Chowanna czyli system pedagogiki narodowej jako umiejętność wychowania nauki i oświaty słowem wykształcenia naszej młodzieży*, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970.
- Voisé W., *Jan Amos Komeński w świetle pokłosia sesji jubileuszowych 1970 r.*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1971, nr 16.
- Wroczyński R., *Komeńskiego koncepcja kształcenia przez całe życie*, „Pedagogika Społeczna” 2007, nr 2.
- Żołądź-Strzelczyk D., *Dlaczego Pampedia*, „Pampaedia” 2004, nr 1.